

Отримана 10.09.2025

Прорецензована: 18.10.2025

Прийнята до друку: 24.11.2025

Електронна адреса: taraskowski@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-29-90-95>

Ковальський Т. Ключові особливості розуміння концепту «справедлива війна» у філософії XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія»: науковий журнал*. Острог : Вид-во НаУОА, 2025. № 29. С. 90–95.

УДК 17.025.8:1(091)»18»

Тарас Ковальський

КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ КОНЦЕПТУ «СПРАВЕДЛИВА ВІЙНА» У ФІЛОСОФІЇ XIX СТ.

У статті досліджується трансформація концепту «справедливої війни» у філософії XIX століття. Показано, як у добу модернізації, секуляризації моралі та політичної емансипації відбувається переосмислення війни не лише як етичного явища, але й як соціального, правового та історичного феномену. Автор аналізує погляди представників класичного німецького ідеалізму (І. Кант, Г. Гегель), позитивізму (О. Конт, Дж. С. Мілль), соціалізму (К. Маркс, П.-Ж. Прудон) і раннього екзистенціалізму (С. К'єркегор), виокремлюючи морально-правові критерії справедливості війни: оборонність, легітимність, історична доцільність, етика визволення, цивілізаційне виправдання. Особлива увага приділяється впливу наполеонівських воєн, революцій 1848 року та колоніальних кампаній на філософські дискусії. Узагальнюючи, автор доводить, що XIX століття стало періодом глибокої ідеологічної та методологічної поляризації, яка зумовила становлення нової парадигми справедливості у війні. Новизна дослідження полягає в системному аналізі зміни філософського дискурсу щодо війни під впливом ідеологічних, правових і історичних чинників XIX століття. Запропоновано інтерпретацію концепту «справедливої війни» як динамічного утворення, що відображає напругу між мораллю, історією та політичною практикою модерності.

Ключові слова: справедлива війна, філософська думка XIX століття, німецький ідеалізм, позитивізм, лібералізм, марксизм, колоніалізм, моральне право.

Taras Kovalskyi

KEY FEATURES OF THE CONCEPT OF “JUST WAR” IN 19TH-CENTURY PHILOSOPHY

This article explores the transformation of the concept of «just war» in 19th-century philosophy. It demonstrates how, in the age of modernization, the secularization of morality, and political emancipation, war was reinterpreted not only as an ethical phenomenon, but also as a social, legal, and historical one. The author analyzes the views of representatives of classical German idealism (I. Kant, G. W. F. Hegel), positivism (A. Comte, J. S. Mill), socialism (K. Marx, P.-J. Proudhon), and early existentialism (S. Kierkegaard), identifying key moral and legal criteria of just war: defensiveness, legitimacy, historical necessity, ethics of liberation, and civilizational justification. Particular attention is paid to the influence of the Napoleonic Wars, the revolutions of 1848, and colonial campaigns on philosophical debates. The author argues that the 19th century marked a period of deep ideological and methodological polarization that led to the emergence of a new paradigm of justice in warfare. The novelty of the study lies in its systematic analysis of the shifts in philosophical discourse on war under the influence of ideological, legal, and historical factors of the 19th century. The concept of “just war” is interpreted as a dynamic construct that reflects the tension between morality, historical development, and the political practice of modernity.

Keywords: just war, 19th-century philosophy, German idealism, positivism, liberalism, Marxism, colonialism, moral law.

Актуальність теми зумовлена радикальними трансформаціями уявлень про війну, право і мораль у XIX столітті – періоді, що став своєрідним мостом між традиційною християнською доктриною справедливої війни та новочасними секулярними концепціями. Саме в цей час філософія почала дедалі більше звертатися до проблеми легітимності війни в межах нових уявлень про державу, націю, прогрес і моральну відповідальність. Розвиток ідей національного суверенітету, ліберальної етики, прав людини, а також зростання значення колоніальних воєн і революційних конфліктів поставили перед філософією необхідність оновленого осмислення меж дозволеного насильства і критеріїв справедливості у війні.

Сучасна ситуація, позначена гібридними та асиметричними конфліктами, зокрема повномасштабною війною Росії проти України, актуалізує звернення до історико-філософського аналізу концепту «справедливої війни». Вивчення того, як ця ідея еволюціонувала у філософії XIX ст., дозволяє не лише краще зрозуміти сучасні морально-правові дилеми, а й простежити витоки нинішніх аргументів

на користь або проти війни як політичного інструменту. Таким чином, дана тема є важливою не лише для історії філософії, а й для сучасної етики, правознавства та політичної теорії.

Мета дослідження – проаналізувати ключові особливості трансформації концепту «справедливої війни» у філософських дискусіях XIX століття, зокрема у контексті зміни моральних, політичних та правових парадигм, що вплинули на переосмислення війни як етичного явища.

Поставлена мета передбачає вирішення наступних **завдань**:

1) розглянути основні філософські течії XIX століття (зокрема класичний німецький ідеалізм, позитивізм, ліберальну та соціалістичну думку) у їх ставленні до війни й насильства;

2) виокремити морально-правові критерії, за якими у XIX столітті визначалася справедливість або несправедливість війни;

3) проаналізувати вплив історичних подій (Наполеонівських війн, революцій 1848 року, колоніальних кампаній) на філософське осмислення війни як суспільного феномену.

Розглянемо надалі кожен з цих аспектів більш детально.

Аналіз філософських течій XIX століття у їх ставленні до війни та насильства

XIX століття позначилося інтенсивним філософським пошуком нових засад морального й політичного порядку, що природно вплинуло на переосмислення феномену війни. У цей період тривають радикальні зрушення в розумінні державності, суверенітету, людських прав і соціального прогресу, що ставить поняття «справедливої війни» в контексті модернізації суспільства, секуляризації моралі й політичної емансипації. У межах філософії XIX століття питання війни і насильства розглядаються не лише з точки зору метафізичних чи теологічних принципів, як це було в середньовіччі чи Новому часі, але й у зв'язку з історичним розвитком народів, логікою прогресу та конфліктом ідеологій. Основні напрями, що суттєво вплинули на трансформацію розуміння справедливої війни, – це німецький ідеалізм (І. Кант, Г. В. Ф. Гегель), філософія позитивізму (О. Конт, Дж. С. Мілль), утопічний та революційний соціалізм (К. Маркс, П.-Ж. Прудон), а також зародки екзистенціалізму й історичної герменевтики (С. К'єркегор, В. Дільтей).

Одним із ключових мислителів періоду був Іммануїл Кант, який хоча і належить до кінця XVIII століття, однак справив глибокий вплив на філософію XIX століття. У творі «*До вічного миру*» (1795) Кант висуває проект космополітичного правопорядку, заснованого на республіканізмі, правовій рівності держав і забороні війни як засобу політики. Він вважає, що війна може бути справедливою лише як оборонна, і лише до того часу, поки не буде встановлений універсальний правовий порядок. Кантіанський ідеал вічного миру не допускає агресивної війни в жодному разі – вона розглядається як антиномія розуму й моралі. Цей підхід заклав підвалини пацифістських і правових інтерпретацій війни в подальшій політичній філософії, однак на практиці він вступає в конфлікт із реальністю національних інтересів і силових конфліктів XIX століття.

Натомість Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, представник зрілої стадії німецького ідеалізму, пропонує принципово інше тлумачення війни. Як слушно зауважує Т. МакГоуен «замість того, щоб мріяти про вічний мир, як Іммануїл Кант, він (*Гегель – Т.К.*) стверджує про соціальну необхідність війни. Без війни суспільство занурюється в застій. Люди в суспільстві втрачають відчуття цілісності, загрузаючи у своїх приватних інтересах. Війна змушує їх турбуватися про суспільство в цілому, протистояти універсальності, яка робить можливим їхнє конкретне життя» [3, с.124]. Водночас він визнає, що війна має бути обмеженою державним правом і не може бути актом свавілля. Таким чином, Гегель закладає ідеї, що резонують із націоналізмом і політичним реалізмом XIX століття, в якому сила й боротьба за суверенітет визнаються як необхідна умова історичного буття.

Філософи позитивізму, зокрема Огюст Конт та Джон Стюарт Мілль, представляють секуляризовану етику, зосереджену на користі, прогресі та соціальному добробуті. Конт у своїй «Системі позитивної політики» (1851–1854) виступає за моральне вдосконалення людства через науку й альтруїзм, розглядаючи війну як пережиток «теологічної» та «метафізичної» стадій людського розвитку. Війна, за його уявленням, повинна бути витіснена міжнародною солідарністю й технократичним урядуванням. Мілль, натомість, хоч і підтримував ліберальні ідеї свободи та права особи, визнавав, що війна може бути виправданою у випадках захисту свободи, боротьби проти тиранії чи за національне визволення. Відповідно, у межах позитивізму виникає дуалізм між пацифістським ідеалом і прагматичним визнанням необхідності насильства заради вищих цілей.

Особливу роль у філософському осмисленні війни відіграє революційна та соціалістична думка. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс у своїх працях розглядають війну не як моральну дилему, а як форму боротьби класів у глобальному масштабі. У їхній теорії війна між державами є похідною від економічної боротьби, а справедливою визнається лише та війна, яка ведеться за визволення пригноблених класів – наприклад, національно-визвольні повстання або пролетарські революції. У «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) вони прямо закликають до насильницької зміни старого ладу, тим самим легітимізуючи війну як форму історичного поступу. Цей підхід мав величезний вплив на подальші революційні рухи XIX–XX століть, у яких війна вже не потребувала морального виправдання в традиційному сенсі, а лише ідеологічної доцільності.

У цьому ж напрямку, хоч і з інших позицій, розмірковував П'єр-Жозеф Прудон, який, хоч і критикував централізовану державу й мілітаризм, водночас визнавав, що війна може мати етичне підґрунтя, коли вона спрямована проти системи гноблення. У творі «Війна і мир» (1861) він аналізує війну як суперечливе, але неминуче явище історії, вбачаючи в ній не лише зло, але й джерело оновлення. У цьому сенсі Прудон нагадує Гегеля, але виводить свій аналіз із соціального, а не метафізичного підґрунтя, адже наголошує «Оскільки людські здібності розвиваються лише через дії у світі, природна нерівність та різноманітність у здібностях неминуче призводять до конфлікту, який потім, через своє утвердження в боротьбі, породжує права та правовий порядок. Війна породжує права, але, всупереч традиції справедливої війни в юридичній думці (в якій «справедливість» воюючих сторін була обов'язково односторонньою, а справедливість справи могла бути відокремлена від результату військового конфлікту), війна, сама по собі форма правового процесу, санкціонувалася вердиктом перемоги, оскільки «перемога не має іншої мети, окрім як показати, яка сторона має більшу силу, і освятити її право» [5, с.274-275].

Зі свого боку, ранні екзистенціалісти й філософи життя, як-от Сьорен К'єркегор, не приділяли безпосередньо уваги темі війни, однак їхні ідеї про особисту відповідальність, трагізм вибору, неможливість універсального морального закону – усе це вплинуло на зміну парадигми розуміння війни у філософії кінця XIX – початку XX століття. Особливо важливим було розуміння конфлікту як екзистенційного виклику, в якому розкривається істинна природа особистості.

Таким чином, у філософії XIX століття ми бачимо розмаїття підходів до розуміння війни – від її повного морального засудження як залишку попередніх етапів розвитку людства до її інтерпретації як необхідного, а іноді й «очисного» історичного явища. Усі ці підходи так чи інакше впливають на трансформацію концепту «справедливої війни» – він перестає бути виключно теологічним чи морально-філософським поняттям і поступово інтегрується в контекст ідеології, історичного матеріалізму, правового позитивізму та національного самовизначення.

Морально-правові критерії справедливості війни у філософській думці XIX століття

Філософія XIX століття розвиває і водночас переосмислює попередню традицію розрізнення справедливої та несправедливої війни, яка бере початок у християнській схоластиці (Августин, Тома Аквінський) та отримує нову форму в епоху Нового часу (Гуго Гроцій, Томас Гоббс, Самуель Пуфендорф). На відміну від попередніх століть, коли поняття справедливої війни спиралося на трансцендентне моральне право (*lex divina*, *lex naturalis*), у XIX столітті воно починає формуватися на ґрунті секулярної етики, історизму, правового позитивізму й ідеологічного плюралізму. Внаслідок цього змінюються й самі морально-правові критерії, за якими війна визнається або справедливою, або аморальною та неправомірною.

Першим важливим критерієм, який набуває нової форми в XIX столітті, є **критерій оборонності**. Його у модернізованому вигляді формулює Іммануїл Кант у трактаті «До вічного миру» (1795), де проголошується принцип недопущення агресивних воєн. Кантівська концепція відрізняється від традиційної теорії справедливої війни тим, що: 1) уникає консеквенціалістських закликів до пропорційності та ймовірності успіху; та 2) виходить за рамки стандартних критеріїв традиції *jus ad bellum* та *jus in bello*, побудувавши, крім того, амбітне та перспективне пояснення *jus post bellum* [1, с.353-353]. Кант визнає справедливою лише оборонну війну, що ведеться з метою захисту республіканського устрою та самозбереження держави. Всі інші форми війни він розглядає як інструмент свавілля, що суперечить моральному закону. Кантіанська інтерпретація має нормативний характер і спирається на апеляцію до універсального розуму: справедливість у війні можлива лише за умови її узгодженості з

категоричним імперативом. Це означає, що моральний статус війни залежить не лише від її причин, а й від засобів і цілей, які не повинні порушувати гідність людської особистості.

Другим визначальним критерієм стає **принцип легітимності війни**, тобто її узгодженості з правовим порядком. Якщо у XVII–XVIII століттях це поняття ще зберігало елементи природного права, то в XIX столітті воно починає трактуватися в дусі юридичного позитивізму. Особливо помітним є вплив Гегеля, який у «*Філософії права*» вважає, що війна є функцією суверенітету держави і може вважатися справедливою, якщо відповідає інтересам нації як історичної тотальності. Гегель визнає, що міжнародне право (*Völkerrecht*) залишається формальним і не має примусової сили, тому справедливість війни виводиться з раціональності державної волі. Це радикально відрізняється від кантівської універсалістської моделі, оскільки визнає право держави на війну в ім'я збереження своєї цілісності, сили, духу. У цьому сенсі Гегель створює парадигму політичного реалізму, яка пізніше буде розвинута в теоріях Карла Шмітта й Ганса Моргентау.

Третім важливим критерієм у філософській думці XIX століття є **ідея історичної необхідності** або «історичної місії» війни. Цей критерій особливо виразно постає в працях представників революційного соціалізму – передусім у творах Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Для них війна може бути виправдана, якщо вона виконує функцію прискорення історичного розвитку – наприклад, шляхом знищення феодальних або колоніальних структур, придушення реакційних режимів або забезпечення тріумфу пролетаріату. У цьому контексті війна розглядається не як моральна подія, а як засіб історичної детермінації. Відповідно, справедливою вважається не оборонна чи легітимна з точки зору позитивного права війна, а та, яка сприяє переходу до вищого суспільного ладу. Такий утилітарно-історичний підхід поступово витісняє поняття моральної відповідальності, підпорядковуючи його логіці класової боротьби та глобального конфлікту ідеологій.

Четвертим важливим критерієм є **етика свободи та самовизначення**, яка набуває особливої ваги у ліберальній філософії XIX століття. Зокрема, Джон Стюарт Мілль у промові «*A Few Words on Non-Intervention*» (1859) наголошує, що народ, який бореться за свою свободу проти тиранії або іноземного панування, має моральне право на війну. З цієї перспективи справедливою є не лише оборона, а й визвольна війна. Мілль визнає, що міжнародне невтручання часто є моральною байдужістю до страждань пригноблених, а тому підтримка визвольної боротьби може мати етичне виправдання: «Йти на війну за ідею, якщо війна агресивна, а не оборонна, так само злочинно, як і йти на війну за територію чи дохід; бо нав'язувати свої ідеї іншим людям так само мало виправдано, як і змушувати їх підкорятися нашій волі в будь-якому іншому відношенні. Але, безсумнівно, є випадки, коли допустимо йти на війну, не зазнавши нападу чи погрози нападом; і дуже важливо, щоб нації вчасно визначилися, які саме випадки» [4, с.258]. Це відкриває шлях до нового тлумачення справедливої війни – як права на опір або інтервенцію в ім'я прав людини. Водночас такий критерій не має однозначної легітимації в міжнародному праві, що породжує численні етичні дилеми.

П'ятий і найбільш амбівалентний критерій – **культурно-цивілізаційне виправдання війни**, що з'являється в контексті колоніальної експансії. Частина філософів і публіцистів XIX століття, включаючи представників соціального дарвінізму (Г. Спенсер, Е. Геккель), розглядає війну як форму «природного відбору» між націями. У цьому контексті справедливою визнається війна цивілізованої нації проти «відсталой», яка нібито не здатна до автономного прогресу. Така позиція стає інтелектуальною основою імперіалізму й расистських доктрин, що, попри свою популярність у певних колах, прямо суперечить моралі Канта, гуманістичним ідеалам Просвітництва та ліберальному праву. Водночас саме в XIX столітті постає напруження між правом на самовизначення і колоніальною політикою, що закладає фундамент сучасних суперечностей у праві війни та миру.

Відповідно, у філософії XIX століття окреслюється кілька конкуруючих морально-правових критеріїв оцінки війни: оборонність, легітимність, історична доцільність, етика визволення, а також цивілізаційна перевага. Їхнє співіснування засвідчує глибоку ідеологічну та методологічну поляризацію доби. Якщо для Канта справедливість війни визначається моральною автономією суб'єкта, то для Гегеля – історичною самореалізацією духу держави. Якщо для Маркса – рухом до класового визволення, то для Мілля – захистом політичної свободи. Жоден із цих підходів не має абсолютної універсальності, однак разом вони формують концептуальне тло, з якого постане сучасне міжнародне гуманітарне право та філософія справедливої війни XX століття (М. Волцер, Ж.-Б. Елсгейн, Ф. Фанон).

Вплив історичних подій XIX століття на філософське осмислення війни як суспільного феномену

Філософія XIX століття не була абстрагованою від історичних реалій – навпаки, саме глибока травматичність і напруга епохи, позначеної війнами, революціями, імперськими експансіями й стрімкими соціальними трансформаціями, зумовила принципово нові підходи до осмислення війни як суспільного, політичного й морального явища. Історичний контекст відіграє не другорядну, а фундаментальну роль у формуванні відповідних філософських парадигм: війна більше не розглядається винятково як етична або юридична аномалія, а починає тлумачитися як структурний елемент суспільного розвитку. Особливу роль у цьому процесі відіграли три великі історичні явища XIX століття: наполеонівські війни, революції 1848 року та хвиля колоніальних воєн у другій половині століття. Саме вони надали філософам нові аргументи, образи та теоретичні виклики, які спонукали до переосмислення концепту війни.

Насамперед **наполеонівські війни** (1803–1815) стали каталізатором глибоких змін у філософському баченні війни як події світоісторичного масштабу. Вони остаточно зруйнували уявлення про війну як локалізований конфлікт, обмежений простором і цілями, та продемонстрували, що війна може набувати тотального характеру – охоплювати цілі народи, мобілізувати маси, змінювати політичні режими. Для Гегеля фігура Наполеона – це не просто політичний діяч, а символ прояву світового духу. У *“Феноменології духу”* (1807) і *“Філософії історії”* Гегель осмислює постать Наполеона як «світового історичного індивіда», який через війну і завоювання уможливорює історичне оновлення, руйнує архаїчні інститути (монархію, феодалізм) і готує простір для нового етапу свободи. Таким чином, війна втрачає свій морально-негативний статус і набуває амбівалентного значення – вона стає знаряддям прогресу. Саме гегелівська апологія історичної необхідності війни як форми «негативності» мала визначальний вплив на подальші філософські й ідеологічні доктрини, що виправдовували насильство в ім'я модернізації, національного самоствердження або ідеологічної доцільності.

З іншого боку, наполеонівські війни дали імпульс для філософської критики імперіалізму й мілітаризму. Так, у працях німецьких романтиків (Й. Гердер, Ф. Шлегель) війна розглядається як загроза органічному культурному розвитку народів, як засіб руйнації локальних традицій і як моральна деградація суспільства. Гердер наголошує на важливості мирного співіснування культур і засуджує насильство як прояв деструктивної енергії цивілізації. Таким чином, у першій третині XIX століття філософський дискурс війни вже розколюється на два полюси: з одного боку – героїзація війни як вияву духу й історичної місії (гегеліанці), з іншого – критика війни як морального занепаду й втрати гуманістичного ідеалу (романтики).

Другим етапом переосмислення війни стали **революції 1848 року**, які прокотилися Європою під гаслами національного самовизначення, демократичних свобод і соціальної справедливості. Ці події стали етапною віхою у формуванні нового уявлення про «справедливу війну» як про війну визвольну, народну, спрямовану проти тиранії та іноземного поневолення. Джон Стюарт Мілл, зокрема, у своєму есе *“On Liberty”* (1859) прямо пише, що боротьба за свободу є моральним обов'язком, і що навіть збройна боротьба може бути виправданою, якщо йдеться про повалення деспотизму. Філософія лібералізму другої половини XIX століття загалом схиляється до того, що справедлива війна – це війна за свободу, за реалізацію політичних прав, за участь народу в управлінні. Таким чином, революції 1848 року інтегрують у концепт війни морально-правову легітимацію знизу – не лише монарх або суверен має право на війну, а й народ, який бореться за свої природні права.

Однак ще глибший і радикальніший вплив на філософію війни справили **соціальні наслідки революцій**, особливо у творах Маркса і Енгельса. У *“Маніфесті Комуністичної партії”* (1848) вони вперше системно представили ідею війни як форми класової боротьби. Марксизм радикалізує ідею справедливої війни, тлумачачи її не в категоріях оборони чи національного самовизначення, а в категоріях глобальної історичної необхідності. Війна – це не лише зіткнення держав, а й боротьба між класами: буржуазією та пролетаріатом, колонізаторами й колонізованими, імперськими центрами та периферіями. У цьому контексті війна втрачає свій морально-універсальний вимір і набуває ідеологічної детермінації. Те, що з точки зору позитивного права може виглядати як заколот чи повстання, у марксистській філософії тлумачиться як історично виправданий (а отже, справедливий) акт знищення старого ладу [2, с.5].

У другій половині XIX століття філософія змушена осмислювати **новий масштаб імперських воєн**, пов'язаних із колоніальною експансією Великої Британії, Франції, Німеччини, Бельгії та інших

європейських держав. Колоніальні війни (зокрема в Індії, Алжирі, Африці, Китаї) стали не лише геополітичними подіями, а й глибоким етичним викликом для філософії. На цьому ґрунті виникає амбівалентна дискусія про цивілізаційне виправдання війни: з одного боку, такі мислителі як Ернст Геккель чи Герберт Спенсер розглядають імперську експансію як форму соціального дарвінізму, де війна – це засіб «природного відбору» між культурами. З іншого боку, гуманістичні філософи (Ж. Ж. Дюрюї, пізній Мілль, Е. Ренан) все активніше критикують імперіалізм як прояв агресивного націоналізму та морального банкрутства європейських держав.

На тлі колоніалізму набуває нової ваги і **поняття культурної війни** – тобто боротьби не лише за території, а й за контроль над цінностями, освітою, мовою, способом життя. У цьому контексті війна починає осмислюватися не лише як військове зіткнення, а як складний комплекс насильства – фізичного, культурного, символічного. Відповідно, справедливість війни вже не може бути визначена виключно за ознакою легітимності чи оборонності: вона залежить від ставлення до «іншого», до суб'єкта, що стає жертвою або об'єктом колоніального підкорення.

Висновки

Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що філософія XIX століття стала важливим етапом у переосмисленні концепту «справедливої війни», відображаючи складний процес трансформації моральних, політичних і правових уявлень у добу модерності. Аналіз основних філософських течій того часу – від кантіанського пацифізму до гегелівського історизму, від позитивістського утилітаризму до марксистського революціонізму – засвідчив наявність фундаментальної ідеологічної поляризації щодо оцінки війни як морального чи аморального явища. Кожна з цих позицій апелювала до власних критеріїв справедливості: оборонності, правової легітимності, історичної доцільності, визвольної етики або цивілізаційної переваги. Водночас історичні події – наполеонівські війни, революції 1848 року, колоніальні кампанії – не лише стимулювали філософські рефлексії, а й заклали підвалини для нових нормативних парадигм, які в подальшому вплинули на становлення сучасного міжнародного гуманітарного права. Таким чином, концепт справедливої війни у XIX столітті перестав бути винятково теологічним або метафізичним і набув рис світоглядного утворення, в якому перехрещуються мораль, право, історія та ідеологія. Стаття дозволяє побачити, як у філософській думці XIX століття поступово оформлюється нова парадигма справедливості війни, яка вже не може бути зведена до єдиного критерію, а існує в умовах методологічного плюралізму та історичної контингентності.

Література:

1. Castleton E. Pierre-Joseph Proudhon's War and Peace: The right of force revisited. In B. Kapossy, I. Nakhimovsky, & R. Whatmore (Eds.), *Commerce and peace in the Enlightenment*. Cambridge University Press, 2017. P. 272-299.
2. Kára K. On the Marxist theory of war and peace. *Journal of Peace Research*, 1968. 5(1). P. 1–27. <https://doi.org/10.1177/00223433680050010>
3. McGowan T. Hegel's failure to understand Hegel's position on war. *Continental Thought & Theory*, 2024. 4(1). P. 124–141. University of Canterbury.
4. Mill J. S. A few words on non-intervention. *New England Review*, 2006. Nr 27(3), 252–264.
5. Orend B. Kant's just war theory. *Journal of the History of Philosophy*, 1999. Nr 37(2). P. 323–353. <https://doi.org/10.1353/hph.2008.0901>